

POLISEMIYA: SO‘Z MA’NOLARINING SEMANTIK TARQQIYOTI VA KONTEKSTUAL TALQINI

Norbekova Bahora

ToshDO‘TAU Kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi 1-kurs magistranti

E-mail: norbekovabahora19992495@gmail.com

Annontatsiya: Polisemiya har bir tilda salmoqli o‘rin egallovchi til hodisalaridan biridir. Til boyligi faqat so‘zlar, iboralar miqdori bilan emas, balki so‘zlarning turli leksik ma’nolari miqdori bilan ham o‘lchanadi. Ko‘p ma’nolilik til boyligida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola tilshunoslikning asosiy semantik hodisalaridan biri bo‘lgan ko‘p ma’nolilik (polisemiya)ning nazariy asoslarini yoritishga qaratiladi. Maqolada ko‘p ma’noli so‘z ma’nolarining o‘zaro bog‘lanishi, yelpig‘ichsimon va zanjirsimon bog‘lanishlar yoritib o‘tiladi. . Maqola so‘z ma’nolarini o‘rganishda kontekstning hal qiluvchi ahamiyatini ta’kidlab, polisemiyaning lingvistik tahliliga oid asosiy yondashuvlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, leksik ma’no, yelpig‘ichsimon bog‘lanish, zanjirsimon bog‘lanish, kontekst.

KIRISH

Bittadan ortiq ma’no anglatish (ifodalash) hodisasiga ko‘pma’nolilik deyiladi. Bunday xususiyat til birligi sifatida leksemaga ham xos. Hozirgi adabiy o‘zbek tilidagi leksemalarning deyarli yarmi birma’noli. Yangi yaratilgan leksema (yangi o‘zlashtirilgan leksema ham) boshlang‘ich ishlatilish davrida birma’noli bo‘ladi, biror voqelikning nomi sifatida yuzaga kelib, keyinchalik uning mazmun jihatida turli-tuman o‘zgarishlar yuz beradi, shunday o‘zgarishlarning ma’lum bir qismi natijasida birma’noli leksema yangi leksik ma’no kashf etib, ko‘pma’noli leksemaga aylanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham polisemiya hodisasi so‘zning semantik taraqqiyoti, ma’no tarmoqlarining bog‘lanish modeli (zanjirsimon va yelpig‘ichsimon), leksik ma’no variantlarining o‘zaro bog‘liqligi va ularning izohli lug‘atlardagi aks etish tamoyillari asosida chuqur tadqiq etilgan.

Mazkur maqola aynan shu semantik mexanizmning nazariy asoslarini, uning turli lingvistik yo‘nalishlardagi talqinlarini ilmiy tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, bu orqali tilshunoslikdagi ko‘p ma’nolilikning sistemaviy mohiyati va uning amaliy nutqdagi o‘rni ochib beriladi.

ASOSIY QISM

Polisemiya tushunchasi dastlab xitoy va hind olimlari tomonidan falsafa va uslubiyat nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. So‘ngra yunon olimlari ham ushbu masala bilan shug‘illanishgan. M. Qoshg‘ariy, A.Navoiy, Bobur kabi mutaffakkirlarimiz ham turkey tillar uchun ko‘p ma’nolik hodisasi haqida qimmatli fikrlarni berib o‘tganlar.

XX asrning 60-yillaridan polisemiya hodisasi bir qator o‘zbek tilshunoslarining ilmiy ishlarida namoyon bo‘la boshladi. M. Sodiqovanning rang-tus bildiruvchi sifatlarga oid semantika haqidagi nomzodlik dissertatsiyasi, keyin D. X. Bozorovanning kishi tana a’zolari semantikasiga bag‘ishlangan dissertatsiyasi bunga misol bo‘la oladi. Sh. Aliqulovning nomzodlik dissertatsiyasida umuman o‘zbek tilidagi polisemiya tadqiq etilgan. Lekin u faqat polisemiyaning hosila ma’nolar hisobiga yuzaga kelishini yoritgan. G. Sh. Shusovning joy nomlari semantikasini yorituvchi nomzodlik dissertatsiyasi yaratildi. 1968 yil o‘zbek tilida “Semasiologiya” nomi bilan o‘quv qo‘llanma e’lon qilindi. Demak, polisemiya haqidagi qarashlar nemis, fransuz, rus tillaridagi kabi o‘zbek tilida ham ancha keng ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. Bundan tashqari M.Mirtojiyev, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev kabi olimlar ham polisemiya hodisasi haqida ayrim fikrlarni ilgari surishgan.

Sh.Rahmatullayev talqiniga ko'ra, polisemiya leksik tizimning tarixiy, semantik va struktur-funksional jarayoni sifatida ko'riladi. Shuningdek, polisemiya tilning ichki taraqqiyoti natijasi ekanligi; so'z ma'nolarining semantik taraqqiyoti, metafora, metonimiya, sinekdoxa orqali kengayishi; asosiy (etimologik) ma'no bilan ko'chma ma'nolar o'rtasidagi bog'liqlik asosida shakllanishi; ko'p ma'nolilik sistemali hodisa bo'lib, ma'nolar bir-biri bilan paradigmatic aloqada bo'lishi yoritiladi. Masalan, bosh so'zining asosiy ma'nosi – tana a'zosi; ko'chma ma'nolar – bosh (rahbar), bosh (asosiy qism), bosh (yuqori nuqta) – barcha ma'nolar “eng yuqori qism, boshqaruvchi qism” semasiga birlashadi.

M.M.Mirtojiyev polisemiyaning leksik-semantik guruhlar, sememalar va ma'no qatlamlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Uning fikricha, polisemiya so'zning semematik tuzilishi (asosiy semema+derivativ sememalar) orqali izohlanadi; polisemiya tilning dinamik hodisasi, ma'no doimiy ravishda kengayib boradi; ma'no ko'chishlari funksional zarurat va kontekst orqali faol yuzaga keladi; polisemiyaning vujudga kelishida kognitiv asoslar ham (tasavvur, konseptual o'xshashlik) ishtirok etadi. Masalan, ko'z: anatomik ko'z (asosiy semema), ildizning ko'zi, buloq ko'zi, kishi ko'zi (nazari, nigohi). Har bir ko'chma ma'no “tirqish, ochiq qism, ko'ruv nuqtasi” semalariga tayangan.

Sh. Iskandarova talqiniga ko'ra, polisemiya o'zbek tilining tarixiy-leksik taraqqiyoti, ayniqsa metafora va metonimiya jarayonlari bilan bog'liqdir. Polisemiya tarixiy-semantik jarayon bo'lib, ma'no o'zgarishining asosiy manbai — metafora, metonimiya, sinekdoxa; polisemiya o'zbek tilining milliy xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq; ma'no taraqqiyoti kontekst, jamiyatning ehtiyojlari va madaniy rivojlanish bilan belgilanadi; ko'p ma'nolilik leksik qatlamning asosiy harakatlantiruvchi omillaridan biri. Masalan, yasash: biror narsani yaratish, matnni tuzish, xulosa chiqarish (“natija yasash”). Bunda abstrakt fikrlash orqali metaforik kengayish yuz bergan.

R. Sayfullayeva polisemiyaning kognitiv-semantik yondashuv asosida tahlil qiluvchi tilshunoslardan biri hisoblanadi. Olimning fikricha, polisemiya: inson tafakkurining tasniflash, o'xshatish va kategoriyalash jarayoni bilan bog'liq; ma'no ko'chishlari konseptual xaritalash (metafora, metonimiya) orqali yuzaga keladi; polisemiya so'zning semantik potensialiga asoslanadi; ko'p ma'nolilik — nutq jarayonida aktivlashadigan hodisa, ya'ni ma'no kontekst orqali yuzaga chiqadi. Masalan, ildiz: daraxt ildizi (asosiy sema), masalaning ildizi, so'zning ildizi (ko'chma ma'no).

Zamonaviy tilshunoslikda polisemiya hodisasi nafaqat tarixiy-semantik yoki leksik tizim doirasida, balki kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham talqin qilinmoqda. Kognitiv yondashuvga ko'ra, so'z ma'nolarining ko'p qirraliligi inson tafakkurining umumlashtirish, o'xshatish va konseptual kategoriyalash jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir. G.Lakoff ta'kidlaganidek, leksik birliklar inson ongida qat'iy chegaralangan emas, balki prototip asosida tashkil topgan semantik tuzilma sifatida mavjud bo'ladi.

Polisemiya hodisasini o'rganish jarayonida leksik ma'no atamasiga ham duch kelamiz. Leksik ma'no — bu so'zning lug'aviy ma'nosi, ya'ni so'z orqali ifodalangan narsa, hodisa, belgi, harakat yoki munosabatning tushunchaviy mazmunidir. Leksik ma'no so'zning eng asosiy, mustaqil ma'nosi bo'lib, u so'zning til birliklari tizimidagi o'rnini belgilaydi. So'zning polisemiyaligi, asosan, uning asosiy leksik ma'nosi orqali aniqlanadi. Chunki ko'p ma'noli so'z ma'nolarining kesishishida ular hosil qilgan mazmuniy maydon markazida hamisha asosiy ma'no yotadi va unga qolgan ma'nolar bevosita yoki bilvosita bo'ysunadi. Ko'p ma'noli so'zning mazmuniy variantlari muayyan usulda yadro ya'ni asosiy ma'no atrofida asosiy bo'lmagan yoki ikkilamchi ma'no sifatida uyushadi.

Polisemiyada so'z leksik ma'nolari o'zaro bog'lanib kelgan bo'ladi. Bu ikki ko'rinishdadir: 1) yelpig'ichsimon; 2) zanjirsimon. Bu ko'rinishlar tilshunoslikda tilga olingan. Lekin u polisemantik so'z ma'nolarining taraqqiyotiga xos ko'rinish deb qayd etilgan. O'zbek tilshunoslari o'zbek tilidagi polisemantik so'zlar leksik ma'nolari ham o'zaro yelpig'ichsimon bog'lanishga ega ekanligini ta'kidlashgan. So'z leksik ma'nolarining yelpig'ichsimon ko'rinishdagi o'zaro bog'lanishi shundan iboratki, unda so'zning bosh ma'nosi qolgan leksik ma'nolar uchun asos ma'no bo'lib qoladi. Qolgan leksik ma'nolar tobe ma'no sifatida to'g'ridan-to'g'ri unga bog'lanib keladi. Ular, albatta, birdan ortiq bo'ladi. O'zbek tilidagi o'yin so'zi ham yelpig'ichsimon bog'lanishga ega. 1. Ko'ngil ochish, dam olish, tarbiyalash maqsadida qilinadigan erkin harakat yoki mashg'ulot. 2. Boshqalar bilan musobaqa qilish uchun ma'lum qoidalar asosida o'tkaziladigan mashg'ulot. 3. O'rta pul yoki narsa

tikib o'tkaziladigan mashg'ulot; qimor. 4. Ritmik harakatlar va mimikalar uyg'unligidan iborat san'at; raqs. 5. Parvoz vaqtida shox urib (tash-lab) qilinadigan yengil, yoqimli harakat. 6. Spektakl, konsert, sirk tomoshasi va shu kabilar.

Bunda ushbu so'zning paski barcha ma'nolari uning birinchi ma'nosiga bevosita bog'liq holda vujudga kelgan.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, polisemantik so'zlarning ma'nolari markaziy (prototip) ma'no va undan kelib chiqadigan periferiya ma'nolaridan tashkil topadi. Bu holat o'zbek tilshunosligida qayd etilgan yelpig'ichsimon bog'lanish modeli bilan uyg'unlashadi. Bunda asosiy leksik ma'no prototip vazifasini bajarib, qolgan hosila ma'nolar unga to'g'ridan-to'g'ri bog'lanadi. D. Geeraerts bu jarayonni "*radial kategoriya*" tushunchasi orqali izohlaydi va polisemiyaning semantik markaz atrofida tarqalgan ma'no tarmoqlari sifatida talqin qiladi (Geeraerts, 1997).

Zanjirsimon bog'lanish esa zamonaviy semantika terminologiyasida "*semantik chaining*" hodisasiga mos keladi. Bunda har bir keyingi ma'no avvalgisiga tayanib shakllanadi va natijada semantik siljishlar ketma-ketligi yuzaga keladi. Bunday taraqqiyotda metafora va metonimiya asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Z. Ko'vekses metaforani faqat badiiy vosita emas, balki inson tafakkurining asosiy kognitiv mexanizmi sifatida baholaydi

Polisemiya so'z leksik ma'nolarining o'zaro zanjirsimon bog'lanishi shundan iboratki, bunda bosh ma'noga bevosita bog'langan tobe ma'no keyingi boshqa bir tobe ma'no uchun asos ma'no vazifasini bajaradi. O'z navbatida, bu keyingi tobe ma'no ham undan keyingisi uchun shunday asos bo'lib xizmat qiladi. Natijada, barcha leksik ma'nolarning bosh ma'no bilan bog'lanish tizimi zanjirsimon ko'rinish kasb etadi. Quyida qadamoq fe'lining leksik ma'nolari misolida ko'rib chiqamiz.

1. Tiramoq, taqamoq.

Taxtaning bir uchini devorga qadamoq. Bu yashamay o'lgurning o'zi yomon, — dedi opa mushtini yerga qadab. A. Qahhor "Sarob"

Ikki tankni ko'rdi, biri qiyshaygan, ikkinchisi esa tumshug'ini yerga qadagan. Oybek "Quyosh qoraymas"

2. Sanchmoq, suqmoq.

Xanjar qadamoq.

Pichoqchanning uchini konserva bankasiga qadab, bezakdor sopi ustidan kafti bilan ura boshladi. N. Aminov "Suvarak"

3. To'g'namoq, taqmoq.

To'g'nog'ich qadamoq. To'g'nog'ich bilan qadab qo'ymoq.

Men biron qog'ozni o'qimasdan qo'l qo'ysam, sen biron ko'ylakning yoqasini qiyshiq qadab qo'ysang, ishga sovuqqonlik bilan qaraganimiz uchun javobgar bo'lamiz. A. Qahhor "Ayb kimda?"

4. O'rniga tushirib biriktirmoq; solmoq, taqmoq (tugma, piston va shu kabilarni).

Gimnastyorkasining yoqasiga qo'l yubordi-yu, tugmasini qadashga ulgurolmay, yana so'zida davom qildi. Sh. Rashidov "Bo'rondan kuchli"

5. O'rnatmoq, tikmoq; bosib, suqib, o'rniga joylashtirmoq.

Gluxov pichoq bilan birpasda beo'xshovgina yulduz yasadi, barmoqday qizil qalam bilan uni bo'yadi-da, yog'ochga biriktirib, qabrga qadadi. Oybek "Quyosh qoraymas"

6. ko'chma Ekmoq, tikmoq.

Bo'taboy shudgorni kesib, chigit qadayotganlar oldiga bordi. S. Ahmad "Hukm"

Qadamoq fe'lining birinchi leksik ma'nosi bosh ma'no hisoblanadi va qolgan leksik ma'nolar unga tartib raqami bo'yicha birin-ketin bog'lanib kelgan. Fe'ning leksik ma'nolari chizmada ko'rsatilganidek, o'zaro semantik bog'liqlik asosida shakllangan. Ularning ichida 2-leksik ma'no 1-ma'nodan, 3-leksik ma'no 2-ma'nodan, 4-leksik ma'no 3-ma'nodan metonimiya asosida yuzaga kelgan; shuningdek, 5-leksik ma'no 4-ma'nodan, 6-leksik ma'no 5-ma'nodan esa metafora asosida hosil bo'lgan.

So'z ma'nolarini o'rganishda kontekstning hal qiluvchi ahamiyati. Tilshunoslikda so'z ma'nosini to'g'ri aniqlash va tushuntirish masalasi doimo markaziy o'rinda bo'lib kelgan. Ammo so'zning ma'nosi doim lug'aviy izohdagina aks etmaydi, uning haqiqiy ma'nosi nutqda, ya'ni kontekstda namoyon bo'ladi. Shu sababli so'z ma'nolarini o'rganishda kontekstning o'rni beqiyos va

hal qiluvchi ahamiyatga ega. Soʻzlar koʻpincha umumiy va mavhum maʼno bilan keladi, ammo gap yoki nutq davomida ular aniq bir holatga moslashtiriladi. Bu jarayon semantik aniqlashtirish yoki toraytirish deyiladi. Masalan, ogʻir soʻzi “vazni katta”, “qiyin”, “jiddiy”, “dardli” kabi maʼnolarni anglatishi mumkin: ogʻir ahvol, ogʻir yuk, ogʻir dard kabi. Bu yerda kontekst har bir maʼnoni aniqlashtirib turibdi.

Soʻzlashuvchilar har safar yangi soʻz yaratmaydi, aksincha mavjud soʻzlarni kontekstga mos ravishda kengaytiradi. Shuning uchun polisemiya tilning tabiiy va zarur xususiyatidir. Kontekst esa bu keng maʼnoli soʻzlarni tushinishda kuchli vosita, yaʼni yoʻl koʻrsatuvchi boʻlib xizmat qiladi.

XULOSA

Koʻp maʼnolilik (polisemiya) tilning leksik–semantik tizimida markaziy oʻrin egallovchi, maʼno hosil boʻlishi va semantik taraqqiyot orqali tilda yangi nominativ imkoniyatlarni yuzaga keltiruvchi universal hodisadir. Tadqiqot shuni koʻrsatadiki, polisemiya bir soʻz maʼnolarining tasodifiy yigʻindisi emas, balki ular oʻrtasidagi semantik aloqasi, tarixiy uzviylik va sistemali bogʻlanish tamoyillariga asoslangan yaxlit maʼno maydonidir.

Maqolaning muhim jihatlaridan biri – polisemiya til tizimida potentsial maʼno imkoniyati ega va nutqda kontekst orqali namoyon boʻladi. Kontekstual tahlil qaysi maʼno variantining faollashishini belgilovchi asosiy omil boʻlib, semantik noaniqlikni bartaraf etadi va maʼnoni aniqlash mexanizmini taʼminlaydi.

Shu sababli, polisemiya:leksik maʼno taraqqiyotining tabiiy natijasi; til semantik boyligining muhim koʻrsatkichi; nutqiy faoliyatda kontekst vositasida maʼno aniqlashtiriluvchi hodisa sifatida talqin qilinadi.

Umuman olganda, polisemiya tilning semantik sigʻimi, moslashuvchanligi va konseptual ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi fundamental kategoriya boʻlib, uni boshqa maʼno yoki funksional hodisalar bilan qorishtirmasdan, mustaqil lingvistik mexanizm sifatida oʻrganish tilshunoslikning asosiy metodologik talablaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.M.Mirtojiyev “Oʻzbek tili semasalogiyasi” Toshkent. “Mumtoz soʻz”-2010
2. Sh.Iskandarova “Leksikani mazmuniy maydon asosida oʻrganish”. “Fan”-1998
3. Sh.Rahmatullayev “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” Toshkent. “Mumtoz soʻz”-2010
4. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.H.Boqiyeva, M.M.Qurbonova, Z.Q.Yunusova, M.Q.Abzalova “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” Toshkent-2010
5. Hojiyev A. Oʻzbek tilining semantikasi. – Toshkent: Fan, 1981.
6. Koʻvekses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford UP.
7. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things*. University of Chicago Press.